

Н.А.Мингишева

Дискурсы хиджаба в постсоветском Казахстане: исторические и современные аспекты

В статье представлен компаративный анализ интерпретаций хиджаба в западных исследованиях и работах исламских феминисток и того, каким образом данные интерпретации приложимы к постсоветскому дискурсу хиджаба в современном Казахстане. Отмечено, что в последние годы в Казахстане наблюдается разнообразие в ношении хиджаба — от полного покрытия женского тела до открытого «арабского стиля». Одновременно доказано, что после экстремистских атак в Западном и Южном Казахстане хиджаб перестает ассоциироваться с идеей традиционного ислама для властного дискурса. Определены основные исследовательские вопросы в данной работе: Какие интерпретации хиджаба в западном и исламском нарративе приложимы к Казахстану? Как дискурс хиджаба конструируется в постсоветском Казахстане? Каково значение хиджаба после «эры атеизма» в центральноазиатской стране с мусульманским большинством? Каковы отношения между секулярным и религиозным дискурсами в отношении хиджаба в Казахстане в настоящее время? Что может означать хиджаб для секулярного большинства и для молодых мусульман? Что говорят молодые мусульмане, женщины и мужчины о хиджабе? Данное исследование основано на интервью двух мужчин и двух женщин, идентифицирующих себя мусульманами.

ӘОЖ 94 (574) «19»

Ә.Б.Жағыпар

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karakesek334@mail.ru)

Алаш арыстары идеясы — ЕСЕП партиясын құру

Мақалада Алаш ұранды ұлт қайраткерлерінің тәуелсіздік мұратында атқарған саяси және рухани еңбектерінің тарихи сабақтастық тұрғысынан тарихи санада жаңарып жаңғыруының жолдары ХХ ғасырдың 40-жылдары кеңестік кезеңде Қарағанды қаласында құрылған ЕСЕП — Елін сүйген ерлер партиясы негізінде қарастырылды. ЕСЕП өз кезегінде қалыптасу, даму, шарықтау кезеңдерін өткеріп, тарихи сабақтастық арқылы Алаш ұлт зиялыларының идеясынан туындаған Қарағандыда «Елін сүйген ерлер партиясы», Батыс Қазақстанда «Қазақ халқын қорғаушылар одағы», Мәскеудегі «Жас тұлпар», Керекудегі «Жас ұлан», Хасен Қожа-Ахмет құрмақ болған «Жас қазақ» секілді ұйымдармен жаңғырып және соңғы Желтоқсан көтерілісімен — Тәуелсіздікке қол жеткізу екендігі дәлелденді.

Кілт сөздер: Алаш партиясы, Алашорда, Алаш азаматы, Алаш идеясы, Елін сүйген ерлер партиясы, алаштану, Мәңгілік ел.

Кез келген өркениетті ел өз тарихының тамырын тереңнен іздестіреді. Тарихының бастауын ежелгі дәуірлерден тартқан мемлекет мызғымас саяси-идеологиялық сана қалыптастыра алатындықтан, онда ұлттық құндылықтар негізінде қоғамдық келісім және демократиялық өрлеу, нарық пен ғылым байланыстары дамиды. Сондықтанда ұлттың келешегі мен болашағы үшін өткенге бет бұру, одан сабақ алудың маңыздылығы ешқашан төмендеген емес.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін қазақ халқының бұрын «ақтаңдақ» болып келген тарихы қайта жазылып, сан алуан мәселелер заман талабына сай өзінің ғылыми бағасын беру үрдісі жүргізіліп жатыр. Әсіресе Қазақстанның ортағасырлық, жаңа және қазіргі заман тарихында орын алған көптеген мәселелер қайтадан қарастырылып, іргелі еңбектердің зерттеу нысанына алынды.

Қазақстан егемендігін алғанына, ел тәуелсіз болғанына 23 жыл толды. Осыдан жиырма үш жыл бұрын туған балалар — апталдай бозбала мен бойжеткен. Қазақстан Республикасының азаматтары мен азаматшалары «тәуелсіздік» сөзінің парқына үңіліп, таным-түйсігімен сезіне алып жүр ме? «Тәуелсіздікке біз қалай жеттік, оған жету жолында нендей әрекеттер, іс-қимылдар және кімдер құрбан болды?» деген өзекті сұрақ туындайды. Сондықтанда Қазақстан Республикасында қазіргі таңдағы ең өзекті мәселе бақытымыз баянды, тәуелсіздігіміз ғұмырлы болуына орай, тарихтан

тағылым алған, ұлттық руханият қайнарынан қанып ішкен жас буын-жас ұрпақты тәрбиелеу мәңгілігіміздің мәңгілік мәселесі болып табылады. Бұл ретте тарих тағылымын санада жаңғырта отырып, ұрпақтар сабақтастығын қалпына келтіру үрдісі өзекті сипатқа ие. Ұрпақтар сабақтастығы ең бірінші кезекте кешегі «Алаш» ұранды ұлт зиялыларының қазақ мемлекеттігін қалпына келтірудегі тарихи ерен еңбегін бүгінгі отандық тәлім-тәрбие өзегіне айналдыру деп білеміз. Бізге отаншыл терең білімді зияткер жастар керек. Ал, олардың бойтұмар етіп ұстанар тұлғалары Алаш ұранды арыстар идеясы болса, туған отанымыз — Қазақстанның рухани және экономикалық өркендеуі жаңа сапалы өреге шығарына сенімдіміз. Біздер үлгі-өнеге алатын алдыңғы толқын ағалардың кешегі тоталитарлық жүйе қысымындағы азаматтық ерліктері, елдік жолындағы қызметтері өшпес өнеге.

Мақаламыздың басында қойған сұрағымызға жауап қарастырсақ: «Тәуелсіздік — мемлекеттің өз саясатын өз еркімен жүргізуге қабілеттілігі. Тәуелсіздіктің нышандары ретінде мемлекеттің әлемдік қауымдастық мойындаған аумағының болуы, сол аумақты басқаратын мемлекеттік биліктің болуы, елдікті нақыштаған әнұран, тудың және елтаңбаның болуын атауға болады. Саяси тәуелсіздікті экономикалық тәуелсіздікпен ұштастырмайынша, толыққанды тәуелсіздікке жол жоқ», — деген анықтамадан шығатын қорытынды адам баласы бостандықта, ешкімге кіріптар болмай, өз несібесімен, өзіне қолайлы жағдаятын жасап өмір сүру [1]. Ежелгі дәуірдегі Тұмар ханшайым, Шырақ батыр, атақты Атилладан бастау алатын азаттық жолы әр ғасырда өзінше түрленіп отырды. Тәуелсіздікке жету жолында қаншама бабаларымыз құрбан, егеменді ел боламыз деп жандарын қиды. Азаттық аңсаған, армандап өткен арыстарымыздың саны шексіз. Тарихтан бізге мәлім, Әбілқайыр ханның елшілігі 1731 жылы Ресей империясының патшайымы Анна Иоановнаға бодан болуға келіскені. Осы тарихи құжаттан бастап, ешқашан біреудің кіріптары болып көрмеген қазақ халқына бодандықтың қыл бұрауы мойнына тағылды. Өміріміз жақсылық пен жамандықтан құралғандықтан, әр істің де екі жағы болады. XVIII ғасырда қазақ халқының басына түскен нәубәт кезеңдеріне қысқаша жолу жасасақ, оңтүстік-шығыста «арыстанша ақырған» жоңғарлар, шығыста «аюша ырылдаған» Қытай, оңтүстікте «қасқырша ұлыған» Азия хандықтары, солтүстікте «жолбарысша атылғалы» тұрған Орыс империясы жан-жақтан қысым көрсетті. Халық қамын әріден ойлаған Әбілқайыр хан бастаған Кіші жүз сұлтандары мен жайсандары бодан болу арқылы қазақ халқын аман-есен оттан арашалап алып қалу мақсатын ұстанды. Бірақ бодандықтың қамыты мықты байланып, 300 жылға жуық уақыттан кейін күрмеуі шешілді. Егемен, тәуелсіз ел боламыз деп, 300 жылға жуық аралықтың ішінде әр жылда, әр жерде толассыз, тоқтамай ашық та, жасырын да, отаршылдыққа бағытталған көтерілістер болды. Өйткені бұл заңдылық еді, қазақ халқының түп тамырына қарасақ, ең далада еркін өскен, бодан болып көрмеген. XVIII ғасырдың өзінде бодандыққа қарсылықты қазақтың ұлы Абылай ханымыздың қайтсе де елді аман алып қалу саясатынан және ғасыр аяғындағы батырымыз Сырым Датұлы көтерілісінен көреміз. XIX ғасырда батырларымыз бен бағландарымыз бодандыққа қарсы атқа мінді. Бәрін айту мүмкін емес, қазақтың соңғы ханы Кенесары хан, Исатай мен Махамбет батырларымыз және ғасыр ортасына қарай қарт Жанқожа батырларымыз қарсы көтерілді. XX ғасырда әлем өзгеріп, заманға сай адамдарда өзгерді. Ғасыр басы әлемде қанды қырғын соғыспен басталды. «Екі түйе сүйкенсе, ортасында шыбын өледі» демекші, соғыс әсері қазақ халқына да тиді. Майдан даласындағы тыл жұмысына бұратана халықтан 19–43 жас арасындағы ер азамат алына бастады. Құнарлы жерінен, шұрайлы көлінен айырылған қазақ, енді азаматтарынан тірідей айырылуға көнбей, отаршылдыққа қарсы әр жерде көтерілістер басталды. Ірі орталықтары Торғай мен Жетісу болып, басшылары қазақ батырлары Әбдіғаппар Жанбосынов пен Амангелді Имановтар болды. Заманына сай мұздай қаруланған Ресей империясының әскері көтерілісті басып, халықты қырғынға ұшыратты. Осы кезеңде қарудың күшін ғылым мен білім орнын алмастырған қазақ зиялылар шоғыры тарих сахнасына шықты. Әлемдік империалистік мемлекеттердің қулық ойларын алыстан түсінген, зиялы қауым өкілдері қазақ халқын оқу оқып, білім іздеуге, өнер үйренуге бір сөзбен — көкірегі ояу, көзі ашық болуға шақырды. Ұлт зиялылары мұсылманшыл түркі жәдитшілдігімен толық сабақтастық таба білді. Ойларын іске асыру үшін, жеке партия және оның өз органы — газет, журналы болды. Әр партияның мүшелері, ұлт зиялылары пікірлері әр түрлі болғанымен, бәрінің алдына қойған көксеген ой — арманы мен мақсаты біреу-ақ — егеменді ел болып, тәуелсіздікке жету. Солардың ішінен айрықша көзге түскені Алаш партиясы болды. «Алаш» партиясы 1917 жылы 21–26 шілдеде Орынбор қаласында Жалпықазақтың съезінде құрылды [2; 999]. «Алаш мұрасы» сериясын жарыққа шығарушы авторлар ұжымы «Алаш» терминіне: «Алаш (ежелгі түрік сөзі — *бауырластар, қандастар, туыстар*) — көне заманда, түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. Орта ғасырлық және одан ерте

кезеңдегі деректерде қазақтың өз алдына ел болып хандық құрғанға дейінгі ежелгі тайпалардың ортақ атауы. «Алаш» сөзі қазақ атауының баламасы ретінде берілген. «Атамыз — Алаш, керегеміз — ағаш» деген қазақ халқы ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресінде ежелгі «Алаш» ұғымына қайта оралып, оны бостандық пен бірліктің ұраны етіп алды. Соның дәлелі ретінде «Алаш қозғалысы», «Алашорда», «Алаш» деген ұғымдарды атауға болады. «Алаш азаматы» деу қазақ халқының ауыз бірлігіне, елдің, жердің тұтастығына мегзейді», — деген анықтама береді [3]. Ата-баба арманы үзілмей жеткен Алаш ұранды ел тұтқаларының дала даналарының елдік идеясын XX ғасыр басында Алаш қайраткерлері дамытты. Оның да өзіндік заңдылықтары бар, «Мәңгілік ел» идеясы қазақтың киелі жері Алтайда көтерілді. Алаштанудың негізін қалаушылардың бірі, ғалым Мәмбет Қойгелді: «Алаш идеясы бұл қазақ халқының күнделікті тыныс-тіршілігінен бастау алады», деп ой түйіп, Алаш идеясының қайнарын: «Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келе салған жасанды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, яғни ол қазақ ұлтының түрлі тарихи кезеңдерде өмірлік мүддесін білдіріп отыратын манифест бағдарлама. Алаш идеясын өмірден біржола ығыстырып тастауға көп күш жұмсаған кеңестік билік өмірден кете салысымен Алаш идеясының қайта жаңғырып, жаңадан күш алуы оның өміршеңдік сипатын анықтайды» деген жолдардан тарихи сабақтастықтың үзілмегенін көреміз [4; 4]. Төлепберген Болатбек Алаш идеясын XX ғ. басында ту етіп ұстағандар мен жалғастырушылар хақында: «Мұқым Алашқа ұран болған Алаш идеясы — ақыл тоқтатқан аға буынның бастауымен ерте есейген жас ұрпақтың жалғастыруымен тағылымы бүгінге сабақ боларлық салмақты да жасампаз идея», — деп ой қорытады [4; 13, 14].

Алаш партиясының заңды мұрагері, Қазақтың тұңғыш ұлттық мемлекеті 1917 жылы желтоқсанның 5–13 күндері аралығында Орынбор қаласында жалпықазақтың II Съезі Алашорда ұлттық үкіметі құрылып, жабық дауыс беру нәтижесінде Әлихан Бөкейхан — Ұлт Кеңесінің Төрағасы болып сайланды [2; 329–333]. Осы Алаш партиясы жайында Ханкелді Әбжанов: «Торлаған тұманнан жол таппай тұрған халқын өрге сүйреген күш Алаш қозғалысы еді. Саяси мәдениеті әлемдік деңгейге көтерілген, кәсіби даярлығы заманының сұранысына сай, адамгершілік-имандық қасиеттері ұлы даланың сан ғасырлық құндылықтарымен суғарылған Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Ж.Ақпаев, М.Шоқай, Б.Қаратаев сынды дүлдүлдер бастапқыда осынау қозғалыстың тұлғалық-интеллектуалдық әлеуетін сомдаса, іле-шала Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С.Лапин, тағы басқалар әрлендірді. Қ.Кемеңгерұлының 20-шы жылдар басында Ә.Бөкейханды білімімен Еуропаның таңдамалы оқымыстыларына тең түсіп құрдас болған деуінде тарихи шындық бар. Әлекеңдер мен Ахандардың сарқытын ішкен М.Әуезов, көзін көрген С.Сейфуллин кейінде бірі әлем әдебиеті классиктері қатарынан орын алса, екіншісі қазақ әдебиетіндегі социалистік реализм тәсілінің негізін қалаушы ретінде тарихқа енді. Біз бұл жерде саяси және таптық ұстанымдары әр қилы азаматтарды бір қауымға бекер топтастырып отырған жоқпыз. Өңгіме олардың бәрі ұлтшыл, ұлтжанды, ұлты үшін білімі мен білігін, күш-қуатын жұмсағанында, тіпті құрбандыққа барғанында», — дейді [5]. Осы ойдан түйетініміз, алып орыс империализміне халқымызға тән батырлық пен ерлікке сай, қазақ ұлтына деген шексіз махаббаттың арқасында қасқайып қарсы шықты. Алаш зиялыларының алдыңғы және кейінгі буынының ойлаған ойы, іске асырамын деген армандары үзілмей жеткен тарихи сабақтастық арқылы Қарағандыда «Елін сүйген ерлер партиясы», Батыс Қазақстанда «Қазақ халқын қорғаушылар одағы», Мәскеудегі «Жас тұлпар», Керекудегі «Жас ұлан», Хасен Қожа-Ахмет құрмақ болған «Жас қазақ» секілді ұйымдармен жаңғырып және соңғы Желтоқсан көтерілісінің қылмысымен асқақтады.

Алаш идеясы үшін күресті кеңестік билік жағдайында жалғастырған қоғамдық ұйымдар мен жеке азаматтардың қызметі арқасында Тәуелсіздікке жетудің жолдары жатыр. Қазақстан Республикасының мұрағат құжаттарын сараласақ, XX ғ. 30-жылдардың аяғы мен XX ғ. 90-жылдардың аралығында жастардың, соның ішінде жоғары оқу орындарының студенттері мен мектеп оқушыларының Алаш идеясын ту етіп көтеру ниеттерін көреміз. Іс-қимылдарын ресми тіркелмеген саяси-қоғамдық ұйымдар мен топ және партиялар құрып мақсаттарын жүзеге асыруға талаптанған. Негізін XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының шығармаларымен танысу арқылы өз бойларына дарытқан. Кеңестік қатал жүйе тұсында оқылуға тыйым салынған ұлт зиялы қауымның шығармаларымен жүздесу сәттерін сыйлаған ұлт болашағын ойлаған оқытушылар қуғын-сүргіннің шет жағасын білсе де жасырын түрде бағыт-бағдарлардың беріп отырғанын көруімізге болады. Сөзіміз дәйекті болуы үшін, бір ғана Қарағанды өңірінде XX ғ. 40-жылдардың басында

Қарағандыдағы екі жылдық мұғалімдер институтына түскен студенттердің «ЕСЕП — Елін сүйген ерлер партиясын» мысал етіп алсақ та жетеді. Дана халқымыз: «Ұстазы жақсының — ұстамы жақсы», — деп бекер айтпаған. Өзінің ізденімпаздығы және ұстазының жеке кітап қорынан Алаш көсемдерінің бұрын көрмеген, оқымаған кітаптарымен танысты. Ол кітаптар Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», «Қырық мысал», Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ» және Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті», 1-бөлім, «Ұлтшылдық дәуірі» («Қазақстан» баспасы, 1932, Қызылорда) латын әрпімен шыққан кітабы. Аталған кітаптарды, оқуға тыйым салынған оқулықтарды студенттерге тараттың деген жала Айтбай Нәрешовтың алдынан шығып, азап шеккен азаматтар қатарына қосылды [6; 4]. Осы кітаптарды оқып шыққаннан кейін халықтың нағыз досы Алаш партиясы екеніне толық сенгендері жайында Махмет Темірұлы: «Алдағы уақытта сол Алаш азаматтарының жолын қуып, туған еліміздің азаттығы, бостандығы үшін күресуге бел будық», — дейді [7; 6]. Осыдан шығатын қорытынды, біздің жыл санауымызға дейінгі және онан кейінгі уақыт аралығында тарихтың бұрқанған от-дауылдарында жеңін — жастық, етегін төсек етіп, тіршілік етіп келе жатқан халық деген жарықтық тумасында бостандыққа құштар, еркіндікке ғашық. «Еңкейгенге — еңкей, ол әкеңнің құлы емес, шалқайғанға — шалқай, ол құдайдың ұлы емес», — дейтін қазақ халқының даңалығында да көшпелі жұрттың көп ғасырлық тәжірибиесінен туындаған әлсізді жәбірлемейтін күштіге көңісі келмейтін кекесінді ойы тұнып жатқан жоқ па?

1937–1938 жылдары жаппай ұлт зиялыларын репрессияға ұшыратқаннан кейін, бір партиялық жүйемен қабаттаса, ұлттық тәуелсіздікті армандаған, ЕСЕП партиясының болғандығын ҚР ҰҚК құжаттарында: «...Искаков и Темиров в период учебы в Нуринской средней школе, а затем в 1940–1942 годах в Карагандинском учительском институте создали антисоветскую националистическую организацию «ЕСЕП» (партия героев, любящих Родину), которая своей задачей ставила отторжение Казахстана и республики Средней Азии от Советского Союза и создания на их территории буржуазного государства; проводили среди казахской молодежи антисоветскую агитацию, читали контрреволюционную литературу», — деп көрсетіледі [8]. Осы құжаттарды саралап, ЕСЕП партиясы тарихын төрт кезеңде бөліп қарастырғанды жөн деп білеміз:

- 1) қалыптасу кезеңі — 1940–1942 жылдары;
- 2) даму кезеңі — 1944–1951 жылдары;
- 3) шарықтау кезеңі — 1960–1964 жылдары;
- 4) тарихи сабақтастық кезеңі — тәуелсіздікке қол жеткізу.

Бірінші, қалыптасу кезеңі, 1940–1942 жылдары қайнар көзін Алаш идеясынан алған, Қарағанды облысы Нұра ауданының Қазгородок (қазіргі Кертінді) ауылындағы орта мектепті бітіріп келген бір топ оқушы Қарағандыдағы екі жылдық Мұғалімдер институтына түскен студенттерден басталады [6; 6]. Бүркіт Ысқақов ел өмірінің ащы шындықтарын көзімен көріп, көкірегімен ой түйіп жүрген 17 жасар жасөспірім, осы институтта қазақ әдебиетінің аға оқытушысы А.Нәрешевтен тәлім алуы ой өрісінің жетіліп толығуына әкелді. Айтбай Нәрешов басшылығымен құрылған «Жас қалам» үйірмесіне Бүркіт Ысқақов көмекші болды. Үйірмеде жүрген кезінде Алаш қайраткерлерінің, оның ішінде Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», «Қырық мысал», Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ» және Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті», 1-бөлім, «Ұлтшылдық дәуірі» («Қазақстан» баспасы, 1932, Қызылорда) латын әрпімен шыққан кітаптарын үйірмеге әкеп бірге талдайтын. Мысалға, Ахмет Байтұрсынұлының:

*Қазағым елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді, оянып!
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың?! —*

деген өлеңдерді оқып халықтың нағыз досы Алаш партиясы сияқты өз еліне қызмет ететін партияның керек екенін түйсінеді. Саналы да арлы жастардың көкейлерінде «біз келешекте не істеуіміз керек?» деген сұрақ мазалайды. Оған жауапты Мағжан Жұмабаевтың:

*Кене мен Абылайдың жолын құмай.
Жапанда жайылудың мәні қалай?! —*

деген өлең жолдарынан табады. Өздерінің келешекте қазақ халқының азаттығы, тәуелсіздігі үшін күрескен Абылай мен Кене хандардың жолын қууға бел байласады [9]. Суырып салма ақындығы мен қайсарлығын мына естеліктен көреміз: «Тарих сабағының мұғалімі Қабзәкір Байтасов студенттерден карта алдында сабақ сұрайды. Кезек Бүркітке келеді, мұғалім оған күлімдеп: «Сен, шын ақын болсаң, осы картаға қарап тұрып, көп ойланбастан бір ауыз өлең шығарып жіберші», — дейді. Сонда ол комданған бүркітше ширыға түсті де, көп ойланбастан: «Уа, Азия, ұлысың, Ұлылығың құрысын. Құрысын демей не дейін, Еуропаның құлысың», — дегенде мұғалім де, тындап отырған біздер де Бүркіттің ақындық алғырлығына өте риза болып, сүйсініп қалдық», — дейді [10; 34].

ЕСЕП партиясының белді мүшесі Махмет Темірұлы: «1941 жылдың бас кезінде «ЕСЕП» партиясы дүниеге келді», — дейді [10; 36]. Бүркіт Ысқақов (негізін қалаушы), Махмет Теміров (орынбасары), Елеш Бимағанбетов, Дәкен Шалабеков, Аманжол Дүйсенбаев, Әшім Сүлейменов, Жанайдар Әубәкіров — бұлар институтта оқып жүрген студенттер. Ауылдағы пікірлес достары және партия мүшелері: Рақыш Бұйрабеков, Кәмәли Рахметов, Қажыкен Тінтаев, Аққошқар Мұқанов, Байдалы Боқаев, Ақаш Мұқанов, Балапан Сәкібаев, Орынбай Сауқанов, Сайдалы Кенжебаев (Мақуов кейіннен). Тарих факультетінің студенттері де пікірлес болған, олар Нұркенов Ахметжан, Сейітов Қайлеш, Аманбаев Мұқаш, Әубәкіров Хайриден. Институтта Бүркітпен жақсы достардың бірі Жаппар Өмірбеков және ерекше тілектестері Оңайбек Құдышұлы, Орынбай Айтмағанбетов. Құптаушылар сол кездегі жалғыз Жамбыл атындағы қазақ мектебі оқушылары да болды. Мектепке барып Алаш ақындарының өлеңдерін оқып, жырмен сусындандыратын оқушыларды. Мақсаты — тәуелсіз ел болу, міндеті — жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу. Мақсатқа жету үшін, міндетін іске асыру үшін өз бағдарламасы мен заңдарын құрды. Бағдарламасын қорытындылап айтар болсақ: «отарлық бұғаудан босану; азаттық алу үшін күресу; саяси жағдайды алдын ала бағамдай білген, коммунизмге зор қауіптің төніп келе жатқанын, КСРО талқандалса қолайлы жағдайды пайдалану; жастардың ұлттық ой-санасын ояту; туған халқының мүддесі мен намысы үшін жан аямай күресу; келешекте көздегендері халықтық мемлекет; Қазақстанда тұратын, туып өскен, туған жерін сүйетін халыққа арқа сүйейді; отарлық бұғаудағы халықтармен одақтасу; түбі бір түркі елімен ынтымақтасу; дін Исламды ұстанған халықтармен бірігуге тапшыну; коммунистік жүйе құрсауындағы елдерді қолдауға шақыру; «ЕСЕП» партиясының төңірегіне жиналындар. Туған жер, туған халқың үшін жан пида!» [11]. Қазақ жастарының санасына осы айтылғандарды сіндіруге, біріншіден, әкімшіл-әміршіл жүйе кедергі жасаса, екіншіден, империалистік мемлекеттердің әлемді бөлісу саясатынан тұтанған Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы «ЕСЕП»-тің кең таралуына мүмкіндік бермеді.

Екінші даму кезеңі, 1944–1951 жылдары ұлттық тәуелсіздік үшін жүргізілген үгіт-насихат нәтижесіз болмады. Оның дәлелі, әділетсіз қоғамға қарсылық кейінгі буыннан қолдау тапқанын: «1944 жылдың тамыз-қазан айларында өмірге әлі келмеген «Елін сүйген ерлер партиясы» (ЕСЕП) партиясының белсенділері ретінде «Советтік Қарағанды» газетінің қызметкері Бейсембай Жақсылықов, облыстық драма театрында істейтін Зейнолла Әбілдин, Жамбыл Рүстемов, «Социалистік Қазақстан» газетінің Қарағанды облысы бойынша меншікті тілшісі Жаппар Өмірбеков Қарағанды облыстық ішкі істер (НКВД), мемлекеттік қауіпсіздік (КГБ) басқармалары тарапынан тұтқындалады», — деп көрсетіледі [12; 411]. Автор Әбдіжаппар Әбдәкімұлы айтқандай, өмірге әлі келмеген емес, ұлттық қауіпсіздік құжаттарынан және ЕСЕП партиясының құрылу кезеңінде: «институтта Бүркітпен жақсы достардың бірі Жаппар Өмірбеков» — деген жолдардан көргеніміздей, ЕСЕП партиясының даму кезеңі екенін көреміз. Осы айтылғандарға қосымша, жеке қордағы ҚазКСР Орталық Атқару Халық Комиссарияты Қарағанды облысы, Тельман ауданының халық бөлімінің, Токаревка ауылында 25.09.1944 жылы № 404 анықтамасы құжатында: «Өмірбеков Ж. 15.08.1942–28.03.1943 жылдар аралығында Ақтөбе орта мектебінің оқу ісінің меңгерушісі, 28.03.1943 жылдан Елтай орта мектебінің директоры, 20.08.1944 жылы жұмысынан басқа жұмысқа ауысуына байланысты босатылды», — деп нақтылайды. Анықтама айтылған жағдайдың кету себебі, жасөспірім емес жиырма төрт жасқа аяқ басып, ақыл тоқтатқан жас жігіт директорлық қызметінен өзінің көп ұзамай істеп жүрген істерінің әшкереленетінін біліп өз еркімен қызметінен кетуі де мүмкін. Осылай қорытынды жасауымызға, Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан уақытта, мамандардың тапшылығы айқын сезіліп тұрған кезде директорлық қызметтен босату сол мезгілде мүмкін емес болатын. Қазақ КСР Жоғарғы Соты 24 желтоқсан 1956 жылғы шығыс нөмері — 22/ очзо н анықтамасы құжатында: «Омирбеков Жаппар Ералиевич 04.06.1945 жылы ұлттық Ішкі істер комитетінің қарамағындағы Ерекше мәслихаттың (Особое совещание, қысқаша — ОСО) Қаулысымен сотталған. ҚазКСР Жоғарғы Соты Қылмысты істер жөніндегі Коллегиясының 20 желтоқсан 1956 жылы әрекетінде

қылмыс құрамы болмағандықтан, қозғалған іс қысқарады», — деп қорытындыланған. 14.04.1993 және 30.11.2000 жылғы толықтырулармен «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы бойынша Жаппар Өмірбекұлының құқы қалпына келтірілді [13]. Қалған бірге ұсталған азаматтардың тағдыр тәлкегін: Ерекше мәслихаттың Қаулысымен Б.Жақсылықов пен З.Әбілдин РСФСР Қылмыстық кодексі 58-ші бабының 10 және 11-ші тармақтарына сәйкес жазаланған. Жазаларын Колыманың Верховянск деген ең суық нүктесінен 120 шақырымда орналасқан Худан Кен барлау басқармасында 50–70 градусық аязға төтеп беріп он жыл өмірлерін еңбек пен түзеу лагерлерінде өткізген», — дейді [12; 411]. Тоталитарлық жүйе құрсауынан ұлттық көзқараспен шыққысы келген ойлы азаматтарды отап отырды.

1950 жылы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде Т.Шойынбаев, Х.Айдарова, А.Якунидердің «Қазақстан тарихы мәселелерін марксистік-лениндік тұрғыдан баяндайық» деген мақаласының жариялануы кезекті қуғын-сүргіннің басталуына себеп болды. «ЕСЕП» партиясының мүшелері Алматыда жүрген кездерінде де бастаған істерін тастамай жалғастыруда болады. Аса сақтықпен жастардағы ұлттық рухты дамытуы жайлы: «...Ысқақов пен Теміров Ұлы Отан соғысы біткеннен кейін заңға қарсы қарым-қатынастарын қалпына келтіріп, 1950 жылы Алматы педагогикалық институтының студенттері Қалиев, Азанбаев және Аманқұловтарды өз топтарына тартқан», — деп түйінделген [8]. Ұлтжанды азамат Бүркіт Ысқақов өзінің «ЕСЕП» партиясы мүшелерімен ақылдаса келе, Е.Бекмахановты қолдап, Кенесары қозғалысын отаршылдыққа қарсы бағытталған күрес екенін дәлелдеп жауап хатты «Правда» газетінің өзіне жазуға келіседі. Сол кездегі үш адамның бірі МКҚ-нің астыртын жансыз адамдары болатын. Сондықтан Бүркіт Ысқақов 1951 жылдың 18 қаңтарында «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінің жауапты хатшысы қызметінде, жұмыста отырған жерінен қауіпсіздік қызметінің адамдары тұтқындайды. Бостандықта қалған «ЕСЕП» партиясы мүшелерін Махмет Теміров, Нарешев Айтбай, Нарешев Рамазан, Қалиев Жакен, Азанбаев Мұстахим, Аманқұлов Адырбектерді бірінен кейін бірін ұлттық қауіпсіздік қызметкерлері тұтқындайды [8]. Тергеу алты айға созылып, Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер Жөніндегі Коллегиясының 1951 жылғы 14–15 маусымдағы үкімі бойынша РСФСР Қылмысты істер кодексінің 58–10, 58–11-баптарының 2-тармағымен айыпталып, Бүркіт Ысқақов, Махмет Теміров, Нарешев Айтбай 25 жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға кесіліп, оған қосымша 5 жылға азаматтық құқығынан айырылады. Нарешев Рамазан, Қалиев Жакен, Азанбаев Мұстахим 10 жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға кесіліп, оған қосымша 4 жылға азаматтық құқығынан айырылады. Аманқұлов Адырбек 8 жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға кесіліп, оған қосымша 3 жылға азаматтық құқығынан айырылады [8]. Махмет Теміров пен Нарешев Айтбайды Сиблагқа — Иркутск облысына айдауға жіберсе, қалған бесеуін Бүркіт Ысқақов, Нарешев Рамазан, Қалиев Жакен, Азанбаев Мұстахим, Аманқұлов Адырбектерді 1948 жылы Жезқазған өңірінде, басқармасы Кеңгір елді мекенінде құрылған «Степлаг» лагерінде тұтқында өмірлері өтті [10; 88]. Осы жылдары «Үкіметке қарсы үгіт жүргізгендер», «Отанына опасыздық жасағандар» деп аталатын 58 баптың 10–11 тармағы бойынша немесе «үштіктің» бұйрығымен азапталған тұлғаларымыз қаншама еді. 1956 жылдың атақты, аты шулы XX съезд жеке басқа табынуды әшкерелеуі, Коммунистік партияның саясатына оң өзгерістер енгізді, ұлт зиялыларына оң әсерін тигізді. КСРО Жоғарғы Соты Қылмысты істер жөніндегі Коллегиясының 1956 жылғы 17 қарашадағы Қаулысы бойынша Бүркіт Ысқақов бастаған «ЕСЕП» партиясы мүшелері толық ақталып, партиялықтары қалпына келтірілді. 14.04.1993 жылғы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы бойынша «ЕСЕП» партиясы мүшелері құқықтары қалпына келтірілген [8].

Үшінші шарықтау кезеңі, 1960–1964 жылдары «ЕСЕП» партиясының идеясы жанданып, жоғары оқу орындарында кеңестік өкіметке қарсы үндеулер мен ұран-парақшалар шыға бастады. Осы жылдардағы қарсылық туралы, мұрағат құжаты №12-іс айыптау қорытындысының деректерінде, ұйымдастырушылары Зейнолла Игіліков пен Кәмел Жүнісов. Олар 1961 жылдың қаңтарында кездесіп, өздерінің антикеңестік ойларымен бөліседі, олардың ішінде жүргізіліп отырған саясатты, орыс коммунистерінің бел алуы, қазақ тілі мен мәдениетінің жоғалуы және т.б. 1961 жылдың наурызында өздерінің ойларын жазбаша түрде жоғары оқу орындарындағы жастарға жеткізуді көздеген. 1961 жылдың сәуір айының екінші жартысында Игіліков жазып, Жүнісов құптап, «Жас қазақ» атымен редакциялаған. 1961 жылдың 22 сәуірінде Шет аудандық тұтынушылар одағында хатшы Рымкеш Нұртазинамен жақындықтарын пайдалану арқылы 14 данамен жазу машинкасында жоғарыдағы құжатты көбейткен. 1 Мамырда 10 парақты Ақшатау кентіндегі поштамен Қазақстанның түрлі жоғары оқу орнындарына жіберген. Өздері тұратын Ақсу-Аюлыны

біліп қоймас үшін, із адастыру үшін жасаған. Бұл хаттармен Орал және Қызылорданың мұғалімдік институттарында, Алматының шаруашылық және Киров атындағы Қазақ ұлттық институттарында жоғары оқу орындарының студенттерінің көп бөлігі танысқан. Бірақ 1962 жылдың 10 желтоқсанында Зейнолла Игілікұлы, ал 1962 жылдың 17 желтоқсанында Кәмел Жүнісовты тұтқындайды. № 12 — қылмыстық істің айыпталушылары З.Игілікұлы және К.Жүнісов Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 56-бабының 1-тармағы мен 58-бабы бойынша тағылған айыпқа байланысты өздерінің кінәлерін толық мойындады. Айыптау қорытындысы Қарағанды қаласында 8 наурыз 1963 жыл дайындалды. Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің Қарағанды облыстық басқармасындағы тергеу бөлімінің аға тергеушісі мен Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Қарағанды облыстық басқармасының бастығымен келісілген», қысқаша нұсқасы осындай [14; 160–161]. ЕСЕРП партиясының шарықтау кезеңіндегі хаттарды жоғары оқу орындарына таратуынан барлық қазақ елін қамтуға тырысқанын көреміз. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы мен өз Ата заңы бола тұра, ұйықтап жатқан қазақ елін жаппай ояту мақсатын сеземіз. Іске байланысты 1963 жылы 18–19 наурызда ашық түрде Қазақ КСР атымен, Қарағанды облыстық соты үкім шығарып, бұйырады: «К.Жүнісов және З.Игілікұлы Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 56-бабының 1-тармағы мен 58-бабы бойынша 3 жылға бас бостандығынан айырылады. Еңбек пен түзеу лагерінде күшейтілген тәртіпте Игілікұлы Зейнолла, жалпы тәртіпте Жүнісов Кәмел болуы тиіс», — деп бекітіледі. Потьма еңбекпен түзеу лагерінде жазаларын өткереді. Зейнолла Игілікұлы Потьма еңбекпен түзеу лагерінің № 11 лагерлік бөлімшесінен 1965 жылы 10 желтоқсанда босатылады. ҚР Бас Прокуратурасы 07.05.1993 жылғы № 13/396–93 бұйрығымен Жезқазған облысы, Шет ауданы, Ақсу-Аюлы совхозының тұрғыны Зейнолла Игілікұлының құқы қалпына келтіріледі [14; 162]. Кәмел Жүністеги Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қудалаудан құтылып, құқы қалпына келтірілген [15].

Зейнолла Игілікұлы мен Кәмел Жүністегінің «Жас қазақ» атымен редакциялаған хаттарының әсері Қарағандыдағы жоғары оқу орындарының да студенттерінің арасынан қолдау тапты. Оған мысал ретінде, Қарағанды педагогикалық институты, тарих-филология факультеті, қатысушылар физика-математика факультеті мен нақты ғылымдар факультеттерінің комсомол активтерімен 8 мамыр 1964 жылы өткен жабық комсомол жиналысында қаралған күннің мәселесі студент-комсомолдар Омарбеков Мақсым, Сауғабаев Кәрім, Әдікәрімов Совет, Спаин Аманжолдардың жеке істері қаралады. Істі қарау барысында Кәрім Сауғабаевқа: «Жүнісовтың соты болған кезде сіз неге өзгелерден ерекше көп «Токтат енді» деп неге айқайға бастың. Бұл жағдайды сотпен келіскеушілігіңді қалай түсіндіресің?», — деген сұрақтар қойылған. Аманжол Спаинға сөз кезегі берілгенде 1961 жылы бірінші курста оқып жүрген кезде Ақбастаудан хат келгенін айтады. Осы екі мысалды талдағанда ЕСЕРП партиясының жастарға жүргізген үгіт-насихатының жемісі және жоғары оқу орындарында оқып жүрген жастардың санасына ұлттық рухты себуі нәтижелі болды. Істің шешімі Мақсым Омарбеков пен Кәрім Сауғабаевты БЛКЖ Одағынан (ВЛКСМ) және оқудан шығарылды. 4 курс студенті Әдікәрімов Советті БЛКЖ Одағынан шығару және Спаин Аманжолға жеке ісіне кіргізумен қатаң түрде ескерту берілді. Студенттер Омарбеков Мақсым, Сауғабаев Кәрім соңғы бітіретін курстан 1964 жылы оқудан қуылған, өйткені Елін сүйген ерлер партиясының идеясын жандандырған «Жас қазақ» ұйымын құрған деген айып тағылады [16].

Төртінші тарихи сабақтастық кезеңі — Тәуелсіздікке қол жеткізу. ЕСЕРП (Елін сүйген ерлер партиясы) партиясында болған азаматтардың фотосуреттері мен құжаттары Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражай экспозициясында ашылған «XX ғасырдың 30–50-жылдарындағы Қазақ зиялыларының тағдыры» залына қойылған. Осы ойымызды Махмет Темірұлының сөзімен сабақтастырсак: «Бірақ еркіндік, дербестік жолындағы ұлы қозғалыс қазақ халқының, хандары мен билерінің, батырлары мен бағландарының ел қорғаған жорықтары мен шайқастарынан, ұлт-азаттық күрестерден, Алаш идеясынан, содан туындаған «ЕСЕРП», Мәскеудегі «Жас тұлпар», Керекудегі «Жас ұлан», Хасен Қожа-Ахмет құрмақ болған «Жас қазақ» секілді ұйымдардан, Желтоқсан көтерілісінен тұрмай ма?» [7; 6]. Осы мақаламен айтпақ ойымыз, «ЕСЕРП» партиясы сол кезде тәуелсіздігімізді алып бермесе де, қауіпсіздік қызметінен басқа ешқай жерде тіркелмесе де, халық жүрегінен орын алды. Ол тәуелсіздікке жетеміз деген қайсар сенімді одан әрі бекітіп, үзілмеген тарихи сабақтастық арқылы Желтоқсан көтерілісімен ұштасты. Ал, Желтоқсан көтерілісі 70 жыл дүркіреген алып Кеңестер Одағын таратуға алғы шарт жасады.

Мақаламызда айтылған жағдайларды саралай келіп, тәуелсіз елімізде өзекті «Алаштану» мәселесінің шешу жолын қарастырғанда біржақты көзқараспен шындыққа жете алмайсың, объективті бағасын бере алмайсың және оның түйінін қарқата алмайсың. Кеңестік кезеңді ұлт тарихында алар

орнын Ханкелді Әбжанов: «Большевиктік идея толқынында кеңестік негіздегі қазақ мемлекеті дүниеге келді, аумақтық тұтастыққа қол жеткіздік, республиканың экономикалық, әлеуметтік, мәдени келбеті шырайланды, халықтың интеллектуалдық әлеуеті жаңаша қалыптасты. Ең бастысы — тәуелсіздіктің алғышарттары ХХ ғасыр басында емес, ХХ ғасыр аяғында, яғни социализм қойнауында, пісіп-жетілді. Демек, кеңестік дәуірді жөн-жосықсыз қаралай берудің реті жоқ, сынның шын болғаны жөн», — деп өзінің ойын түйіндеп: «Бірақ тоталитаризмнің қазақ халқы кешірмейтін, ұмытуға жатпайтын, ұрпақтан ұрпаққа аманаттайтын екі қылмысы да бар. Бірі — 1917 жылғы қазанда билікке келгеннен 1991 жылы тарқағанша СОКП үздіксіз жүргізген кеңестік саяси қуғын-сүргін, екіншісі — әр жылдардағы, әсіресе 1931–1932 жылдардағы ашаршылық. Ғылымда тарихпен тәрбиелеу деген қағида бар тәрбиелеумен қоса тарих таразылай да, жазалай да біледі», — деген сөзінен шығатын қорытынды, кеңестік жүйенің билікке келуімен қатар келген қуғын-сүргінді әр жылдардағы шарықтау кезеңдеріне байланысты бөліп қарастыруды қажет ететінін және тарихтан тағылым алсақ, болашаққа нық сеніммен қадам басатынымызды көреміз [14; 13–21]. Социализмнің кемелденген шыңына жетеміз деген коммунистік партия мен жеке басқа табынушылықты ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Өтіп бара жатқан ғасырдың тоталитарлық жүйелеріндей жаппай бақылаудың жегікұрт жүйесін өткен заманның ешқандай перғауыны да, қатыгез әміршісі де жасай алмаған болар», — деп тарих тағылымына бойлата ойлатады [17; 249]. Тоталитарлық жүйе тұсында ұлттық сана, дін мен діл, әлеуметтік құрылым, әлеуметтік түзілім, адамзат қауымдастығының мораль мен этникалық құндылықтары аяусыз ойрандалды. Қазақ халқының сан ғасырлық үзілмей ұрпақтар сабақтастығы арқылы жеткен дәстүрлі билік, рухани мәдениеті, халық ауыз әдебиеті үлгілері, жазба әдебиеті мен шығыс ғұламалары еңбектері және т.б. феодалдық мешеулік, «еуропацентристік» көзқарас тұрғысынан сипатталып біржақты баға беріліп, мәдениеті болмаған «жабайыларға» өркениеттің жетістіктерін әкелеміз деген желеумен ұрандатты.

Алаштану — бұл өзіңді тану, өзіңді тану барысында тарихтан тағылым алып, елі мен жерін қорғаған батыр бабалардан тәлім алу. Алаш ұранды азаматтардың ерлік істері мен елдік қасиеттерін бойға сіңіріп, тәуелсіз Қазақ елін көркейтп, қарыштап дамуына өз үлесін қосу. Алаштану мәселесі тәуелсіздігіміздің тарихы болғандықтан, әр азамат өз жағдайына қарай көмек қолын созса, күрмеуі шешілмей тұрған мәселеге септігі тиер еді.

Төлепберген Болатбек алаштану тақырыбының шешу жолдарына келгенде: «Алаштану мәселесінде кәсіби тарихшылардың жазған еңбектерін қарап шығу мақсатымен кітапханалардағы аталған тақырыптағы кітаптарды іздестірдік. Өкінішке орай, Ұлттық кітапханадан қолданыс аясында ұзақ жылдардан бері жүріп сарғайып, тозығы әбден жеткен алаштанушы, тарихшы-ғалым ағаларымыз, ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, марқұм Кеңес Нұрпейісовтың 1995 жылы «Ататек» баспасынан шыққан «Алаш һәм Алашорда» кітабы және тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиевтің 1995 жылы «Санат» баспасынан шыққан «Алаш қозғалысы» кітаптарынан басқа аталған тақырыпта жазылған еңбектерді кездестіре алмадық. Тіпті, бұл тың тақырыпқа жаңадан жазылып жатқан дүниелер болмаса, аталған екі кітапты көп данамен қайта бастырып шықса да игілікті іс болар еді ғой», — дейді [4; 13–14]. Демек, алаштың бағытындағы ғылыми ізденістерді заман талабына сай жаңғырту, оны санаға сіндіру мемлекетіміздің негізгі қызметі болып қалмақ.

Саяси қуғын сүргін құрбандарын жыл бойы естен шығармауымыз, тарихта болған ақтаңдақтарымызды қайта қайталамас үшін кейінгі жас ұрпаққа сабақ болу керек. Өйткені тарихи тұлғалардан сабақ алмай, тарихи тұлғалардың ерен істерін мұрат тұтпай мемлекет басқаруда және саясатта үлкен дәрежеге жету мүмкін емес.

Тарихи сананы қайта қалпына келтіру — бұл тек қана өкімет пен атқарушы биліктің ғана емес, Қазақстан Республикасында тұратын барлық халықтар атсалысуы керек. Осы істе «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы және қазіргі кезеңде жүзеге асырылып жатқан «Халық тарих толқынында» бағдарламасы игі ықпал жасады. Бұған қоса, «Білім және мәдениет» телеарнасында тарих, өлкетану мәселелеріне қатысты жақсы бағдарламалар бар және осыған қоса «Алаш» тақырыбына арнайы бағдарлама ұйымдастырылып, ол бағдарламада тарихи сананы ұлы бабаларымыздың Алаш ұранды арыстар идеясы және ұлттық рухымен толықтыруымыз қажет және керек. Жаһандану заманында ғаламторға сүйенген жастарымыз өсіп келе жатыр, сондықтан да ғаламтордағы ұлттық идеяны насихаттайтын әр түрлі порталдарға мемлекеттік көмек көрсетіліп, олардың ісінің одан ары дамытуларына мүмкіндік берілуі қажет. Ұлттық идея хақында, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Ұлттық идея идеология жәдігөйлерінің ашқан жаңалығы емес, миллиондаған адамдардың өздерінің

ұлттық міндеттерін түсінуінің жемісі болып табылады», — дейді [17; 237]. Ағымдағы жылы елімізде Алаш қозғалысы мен қазақтың тұңғыш ұлттық үкіметі Алаш Орданың 96 жылдығын және Алаш арыстарының атаулы күндері аталып өтілді. Осы мақсатта жасалынған жұмыстарды сараптасақ, істелінген істер саусақпен санарлық. Бұқаралық ақпарат құралдарында арнайы белгіленген күндерге арнап қана мақалалар бермей, әр санында тарихымызды тереңінен зерттелген мақалалармен қамтыса. Осы айтылғандарды іске асыра білсек, Мәңгілік Қазақ елі тәуелсіздігі баянды болып қалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Айбын*. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө.Жақып. — Алматы: Қазақ энцикл. бас ред., 2011. — 725-б.
- 2 *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы: Көмекші оқу құралы. — Алматы: Санат, 1995. — 368 б.
- 3 Алаш. Алашорда. Энциклопедия / Құраст. Ф.Әнес, С.Смағұлова. — Алматы: Арыс, 2009. — 28,29-б.
- 4 *Төлепберген Б.* Мәңгі жас Алаш идеясы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. — Алматы: Алматы баспа үйі, 2008. — 304 б.
- 5 *Әбжанов Х.* Алаш қозғалысындағы ұлттық идея эволюциясы // Жиырмамыншы ғасырдың басындағы қазақ зиялылары: Алаш қозғалысының 90 жылдығына арналған ғыл.-практ. конф. материалдары. — Қарағанды: Гласир, 2008 — 5-б.
- 6 *Құдышев О.* Азап шеккен азаматтар // Орталық Қазақстан. — 1989. — 12 ақп.
- 7 *Ержұман С.* Алаш идеясы және «ЕСЕП» партиясы // Егемен Қазақстан. — 2011. — 23 ақп.
- 8 ҚР ҰҚК № 600 іс қорытындысы. — Алматы, 1998. — 11 ақп.
- 9 Жағыпар Әділеттің Махмет Темірұлымен сұхбаты // Көбетей. — 2011. — 7 мамыр (жеке мұрағаттан).
- 10 *Темірұлы М.* Арман мен азап: Естелік. — Алматы: Санат, 1998. — 160 б.
- 11 *Жағыпар Ә.Б.* Бүркіт Ысқақов — «ЕСЕП» партиясының негізін қалаушы // «Тұғырлы тәуелсіздік — ғұмырлы ұрпақ кепілі» атты респ. ғыл.-тәж. конф. материалдары. — Жезқазған, 2011. — 86, 87-б.
- 12 *Әбдәкімұлы Ә.* Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін): Оқу құралы. Өнд. толық. 2 бас. — Алматы: «Қазақстан» ЖШС баспа үйі, 2005. — 608 б.
- 13 Жағыпар Әділеттің Наргүл Жаппарқызымен сұхбаты. — Алматы, 2012. — 14 шілде (жеке мұрағаттан).
- 14 *Жағыпар Ә.Б.* Зейнолла Игілікұлы — ЕСЕП партиясы негізін жалғастырушы // XX ғасырдың 30 жылдарындағы Қазақстандағы саяси-әлеуметтік ахуал: ашаршылық пен қуғын-сүргін тарихы: Мақалалар жин. — Астана: «Алсем-Астана» баспасы, 2012. — 240 б.
- 15 Жағыпар Әділеттің Кәмел Жүністегімен сұхбаты. — Ақсу Аюлы, 2012. — 3 ақп. (жеке мұрағаттан).
- 16 ҚОММ. — Қ, 538п. — Тіз. 1. — Іс. 18. — П. 66–82.
- 17 *Назарбаев Н.Ә.* Тарих толқынында. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296 б.

А.Б.Жағыпар

Идея лидеров Алаш — создание партии ЕСЕП

В статье рассмотрена политическая и духовная деятельность национальных лидеров Алаш, боровшихся за независимость страны в контексте исторической преемственности. Отмечено, что в 40-е годы XX в. в советское время в Караганде была образована партия «ЕСЕП», (Елін сүйген ерлер партиясы) — партия героев, любящих Родину. Автором подчеркнута, что идеи национальной интеллигенции Алаш возрождались в Восточном Казахстане в таких партиях, как «Союз защитников казахского народа», в Москве — «Жас тұлпар», в Павлодаре — «Жас ұлан», партия Хасен Кожа-Ахмета «Жас казак». Доказано, что все эти идеи, партии, декабрьские восстания были стремлением к обретению независимости нашего народа.

A.B.Zhagypar

The idea Alash — party ESEP

This article examines the political and spiritual activities of the national leaders of Alash who fought for the independence of the country. The party ESEP (The party of people who love the motherland) was formed in 40th of the XX century in Karaganda during the Soviet time. The idea of the national intellectuals of Alash revives in the East of Kazakhstan in such parties like «Union of defenders of the Kazakh people», «Zhas tulpar» in Moscow, «Zhas Ulan» in Pavlodar, «Zhas Kazakh» party of Khassan Kozha –Akhmet. All of these ideas of the party and uprisings in December were strive to get independence of our nation.

References

- 1 *Aibyn. Encyclopedia. Bas red. B.O.Zhakyp*, Almaty: Kazakh encyclopediacy, 2011, p. 725.
- 2 Koigeldiev M. *Alash movement (Auxiliary textbook)*, Almaty: Sanat, 1995, 368 p.
- 3 *Alash. Alashorda. Encyclopedia / Kurast.:* G.Anes, S.Smagulova, Almaty: Arys, 2009, p. 28, 29.
- 4 Tolepbergen B. *Forever young — Idea of Alash: Publicistic research works and articles*, Almaty: Almaty baspa uiy, 2008, 304 p.
- 5 Abzhanov H. *Evolution of the national idea in the movement of Akash // Kazakh intelligentsias in the beginning of the XX century: Materials of the Scientific practical conference dedicated to the 90th anniversary of the Alash movement.* — Karagandy: Glassir, 2008, p. 5.
- 6 Kudyshev O. *Ortalyk Kazakhstan*, 1989, Feb., 12.
- 7 Erzhuman S. *Egemen Kazakhstan*, 2011, Feb., 23.
- 8 KR UKK № 600 is koritindisi, Almaty, 1998, Feb., 11.
- 9 *Zhagypar Adiletin Makhmet Temirulymen sukhbaty // Kobetei*, 2011, 7 may (zheke muragattan).
- 10 Temiruly M. *Arman men azap. Estelik*, Almaty: Sanat, 1998, p. 160.
- 11 Zhagypar A.B. *Burkit Yskakov is a founder of the «ESEP» party «Powerful Independence is a sign of an eternal state» materials of Scientific practical conference, Zhazkazgan*, 2011, p. 86, 87.
- 12 Abdakimuly A. *The history of Kazakhstan (from the ancient times up today). Textbook. The second edition*, Almaty: ZhShS «Kazakhstan» baspa uiy, 2005, 608 p.
- 13 *Zhagypar Adiletin Zhappar Omirbek kzy Nargulmen sukhbaty*, Almaty, 2012, Yuly, 14 (zheke muragattan).
- 14 *Zhagypar A.B. Zeinolla Igilekuly is a continuator of the party ESEP — «Political and social state of Kazakhstan in the 30th of the XX century: famine and the repression history. Collection of articles*, Astana: Alsem-Astana, 2012, 240 p.
- 15 *Zhagypar Adiletin Kamel Zhunistegimen sukhbaty // Aksu Aiuly*, 2012, Feb., 3 (zheke muragattan).
- 16 КОММ К. 538 п., Тиз. 1, Ис. 18, p. 66–82.
- 17 Nazarbayev N.A. *In the flow of history*, Almaty: Atamura, 1999, 296 p.

ӘОЖ 94 «14/15» (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Қадырғали Жалаири — орта ғасырдағы қазақтың ғұлама тарихшысы, белгілі биі және мемлекет қайраткері

XVI ғасырда өмір сүріп қызмет атқарған қазақтың ғұлама ғалымы және биі Қадырғали Жалаиридің ғылыми және мемлекеттік қызметі суреттелген. Оның орта ғасырлардағы қазақ даласында орын алған тарихи оқиғаларды тұңғыш рет мемлекеттік тілде қорытып талқылаған басты шығармасына толық баға берілген. Қадырғали Жалаиридің жеке өмірін, ғылыми және мемлекеттік қызметін зерттеуге арналған отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектері талданған.

Кілт сөздер: жазбаша тарих, ғалым, мұра, ортағасырлық деректер, жылнамалар, тарихи ескерткіш, бағалануы, зерттеу.

Kipicne

Қызыл империяның тұсында орыс тарихшылары шындықты жасырып, тарихымызды бұрмалап көрсетті. Дәл, дұрыс баяндайтын шежірелерді ел көзіне көрсетпей, оқуына мүмкіндік бермей тығып тастады. Тек өз алдымызға егемен ел болғалы бері шындықтың шымылдығы айқара ашылды.

Қазақ халқы мемлекеттік тәуелсіздігінің арқасында өзінің тарихи, рухани және мәдени құндылықтарына ие бола бастады. Соңғы жылдары елдің бұрынғы атақты батырларына, ұлы қайраткерлеріне және ғалымдарына іздеу салып жатырмыз.

Қазақта ауызша тарихпен бірге жазбаша тарих та болды. Оның негізін салған, XVI ғасырда өмір сүріп, түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының сол дәуірдегі ата тарихын хатқа түсіріп, артына өшпес мұра қалдырған тарихшы, ғұлама ғалым Қадырғали би Қосымұлы Жалаири (кейде Жалайыри деп те жазылып жүр).